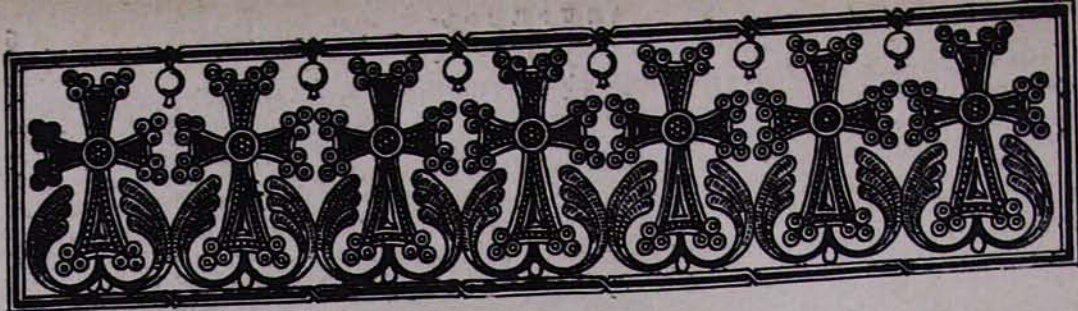

Ս Ո Ւ Ր Բ Խ Ա Չ Ի Տ Ո Ն Ե Ր Ը

(Պատմական-մատենագրական տեղեկություններ հաշվեհաքի տոնի առթիվ)

երունական գլխավոր տոների, այն է՝ Աստվածահայտնության, Պայծառակերպության և Հարության տոների հետ, որոնցով Եկեղեցին պանծացնում է Քրիստոսի տնօրինությունն ու նրա կյանքին վերաբերյալ խորհրդավոր հիշատակները, «տերունական հիշատակներ» անվան տակ տոնվում են նաև Եկեղեցու և խաչի տոները, որոնք նույնպես համարվում են տերունական տոներ, որովհետև սերտորեն առնչվում են, ըստ Եկեղեցու ուսուցման, փրկագործության խորհրդի հետ: Եկեղեցին խաչն ընկալում է որպես գործիք փրկագործության, իսկ Եկեղեցին ինքը համարվում է արգասիք, արդյունք փրկագործության, այսինքն Քրիստոսի արյունով փրկվածների ժողով:

Շատ վաղուց, քրիստոնեական զգացմունքների և հավատի համար, Քրիստոսի խաչը եղել է ջերմ հարգանքի և պատվի առարկա: Քրիստոս, որպես «պատարագ և զենումն Աստուծոյ» (Միքս. Ծ 2), մահացավ խաչի վրա «վասն մեք» և այդ օրվանից խաչը հռչակվեց դրոշն ու պարծանքը Եկեղեցու և հավատացյալների, միաժամանակ նաև քրիստոնեական կյանքի կենդանության, զորության և հավերժության խորհրդանշան:

Ըստ քրիստոնեական ուսուցման՝ խաչը ապրված, խաղացված Ավետաբան է: Քրիստոս իր հետևորդներից առաջինը պահանջում է, հասնելու համար ճշմարտության և փրկության, ուրանալ անձը, վերցնել խաչը

և հետևել իրեն. «Որ ո՛չ առնու զխաչ իւր և գայ զկնի իմ՝ չէ ինձ արժանի» (Մատթ. Ժ 28, ԺՁ 24, Մարկ. Ը 34, Ժ 21, Դուկ. Ի 23):

խաչի խորհրդի, «խաչի ճառ»-ի մեջ է բովանդակվում, ըստ Պողոս առաքյալի ուսուցման, քրիստոնեական կրոնի կենսունակությունը, զորությունն ու հմայքը. «զի ճառ խաչին կորուսելոցն յիմարութիւն է, այլ փրկելոցն մեզ՝ զօրութիւն Աստուծոյ» (Ա Կորնթ. Ա 18): խաչը, հավատացյալ մարդու համար, որպես փրկագործության խորհրդանշան, իր մեջ է խտացնում քրիստոնեական սերը, աստվածային գերագույն զոհողությունը և քրիստոնեական բարոյականի ամբողջ խորհուրդը: Այս իմաստով, Եկեղեցու մեծ և լուսամիտ մատենագիրները, քարոզիչները խաչն իր խորհրդով համարել են «վսեմ ամփոփումը քրիստոնեական կրոնի»: Հավատացյալը չի կարող լիապես ըմբռնել քրիստոնեական կրոնի փրկարար էությունը, նրա մարդասիրական, խաղաղասիրական ոգին, մինչև որ լուսավորված չլինի խաչի՝ այն է հանուն բարձր գաղափարների հանձն առնված զոհողության, զրկանքների և նահատակության գաղափարներով:

Պողոս առաքյալը, խտացնելով խաչի բարոյական, հոգեկան արժեքը քրիստոնյա մարդու համար, գրում է. «այլ ինձ քալ լիցի պարծել, բայց միայն ի խաչն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որով ինձ աշխարհ ի խաչ ելելալ է, և ես՝ աշխարհի» (Գաղատ. Զ 14): Այս նույն մտածմամբ և զգացմունքով տոգորված, առաջին քրիս-

տոնյաները, ապա Եկեղեցու սրբերն ու նահատակները, գոտեպնդված «զօրութեամբն խաչին», իրենց կյանքով և արյունով ամրապնդեցին Քրիստոնեական Եկեղեցու հիմքերը, «իրենց աներկևան հավատքին զորութեան խաչիս հաստատեցին և իրենց դուրս գալիս արիության համար կապեցին [խաչի] այդ նշանը, անոր մեջ խտացված զգալով հավատքի, հույսի և սիրո առաքինությանց լրումը» (Թորգոմ արքեպիսկոպոս, «Սիրոն», 1933 թ., № 10, էջ 299):

Եկեղեցու սրբերի, նահատակների և հավատացյալների համար խաչով էր պատկերվում Քրիստոսի կյանքը, նրա քարոզչության ճշմարտացիությունն ու կենսունակությունը: Եկեղեցին միշտ ապավինել է Քրիստոսի խաչի զորության, օգնության: «Ապա, ինեցաք ի խաչ քո», — երգում է մեր շարականագիրը: Խաչի խորհուրդն էր, որ հավատացյալների հոգում և մտքում զորացնում, բոցավառում էր Քրիստոնեական հավատի և զոհողության սրբազան հուրը, մարդասիրության զգացմունքները և խաղաղության ձգտումը:

Քրիստոսի խաչելությունից հետո, պատժի և մահվան անարգ գործիք հանդիսացող խաչը Քրիստոսով սրբացավ, գեղեցկացավ և դարձավ հավատավոր ժողովրդի հարգանքի և երկրպագության առարկան, իր խորհրդով և նշանակությամբ:

Խաչը խորհրդանշանն է տառապանքի, զոհողության հանուն վեճ սկզբունքների: Իսկ տառապանքն է, որ կատարելագործում, ազնվացնում, սրբացնում է մարդկանց և հավաքականություններին: Տառապանքի, արցունքի մեջ է, որ ծնվում են գեղեցկությունն ու հերոսությունը, հոգեկան, բարոյական, իմացական արժեքներն ու սրբությունները: Չկա ոչ մի գեղեցկություն առանց զոհողության, աշխատանքի, տառապանքի: Իսկ Քրիստոսի խաչը խորհրդանշանն է տառապանքի, կրված հանուն հավատացյալ մարդու երջանկության, հոգու խաղաղության:

Եկեղեցին իր գոյությունը պարտական է մանավանդ խաչի զորության, խաչի խորհրդին: «զի ճառ խաչին կորուսելոցն յիմարութիւն է, այլ փրկելոցս մեզ՝ զօրութիւն Աստուծոյ... մեք քարոզեսցուք զխաչելեալն Քրիստոս... Աստուծոյ զօրութիւն և Աստուծոյ իմաստութիւն» (Ա Կորնթ. Ա 18, 23, 24):

Խաչը Եկեղեցու համար եղել է զորության, կյանքի նշան և ներշնչարան: Այդ զգացմամբ երգում է «Ուրախ լեր, Սուրբ Եկեղեցի, քանզի Քրիստոս արքայն երկնից, այսօր պսակեաց զքեզ խաչին իւրով»:

Այս գաղափարների լույսի տակ, Եկեղեցին, շատ վաղուց, իր Տոնացույցում նշանակել է խաչի մի շարք տոներ:

1. «Տօն Վերացման Ա. Խաչի».— Այս տոնը Քրիստոնեական մյուս եկեղեցիները տոնում են սեպտեմբերի 14-ին, անշարժ կերպով, իսկ մեր Եկեղեցին՝ սեպտեմբերի 14-ի մերձավոր կիրակին, «ըստ հանրական սովորության, որով զերեկի տօնս տէրունականս ի կիրակի օր սահմանեալ կատարէին, նոյնպէս զտօնն հաշվեբացին զետեղեցին ի կիրակէն, որ հանդիպի երբեմն ի 14 սեպտեմբերի և երբեմն յառաջ քան զայն» (2. Գաբրիել Ավետիքյան, «Բացատրութիւն շարականաց», Վենետիկ, 1814 թ., էջ 504):

Վերացման կամ խաչի բարձրացման տոնի մասին Ընդհանուր Եկեղեցու պատմության մեջ հիշատակվում են երեք պատմական դեպքեր. «Պատճառ տօնին վերացման խաչին՝ յոմանց կարծի լինել երևումն նշանի խաչին եղեալ առ մեծն Կոստանդնուպոլսի պատերազմելն ընդ գթաց, զոր և նա դռնալ կարարեալ զօրաց իւրոց յաղթեաց թըշնամեաց. ի յիշատակ այսր կարգեցաւ ասեն տօնն հաշվեբացի: Այլք ասեն սահմանեալ ի յիշատակ գիւտի պատուական խաչին ձեռամբ Հեղինեայ Թագուհւոյ» (Ավետիքյան, էջ 504):

Հայոց Եկեղեցին հաշվեբացի տոնին պանծացնում է հիմնականում խաչի գերեզադածի հիշատակը:

610 թվականին պարսից խոսրով Թագավորը պատերազմ է հռչակում Բյուզանդիայի դեմ և առաջին տարիներին պարսության մատնելով հույներին, 614 թվականի ապրիլին գրավում է Երուսաղեմը: «Երուսաղեմի ավարին հետ գրավվեցավ խաչափայտն ալ, և գերինեռու հետ տարվեցան Ջաբարիա պատրիարքը և բազմաթիվ եկեղեցականներ» (Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, էջ 651): Քրիստոնեական ողջ աշխարհը հուզվում է այդ դեպքից. կազմվում է խաչակրաց նոր արշավանք պարսիկների դեմ: Նոր կայսր Հերակլը զորածողով է հռչակում և ապա մեծ բանակով 627 թվականի գարնան արշավում խոսրովի վրա: Արշավանքին մասնակցում է նաև ժամանակի Արևմտյան Հայաստանի կյուրապաղատ Մոսիս Գեղեցի՝ հայկական ուժերով: Խոսրովը շարաշար պարտվում է և սպանվում: 628 թվականին կնքվում է հաշտություն և նույն թվականին խաչը ազատվում է գերությունից: Քրիստոնյա բազմություններ խաչը բարձրացրած («վերացեալ») գլուխներից վերև, Թավրիզ—Կարին—Կոստանդնուպոլիս ճանապարհով բերում են Երուսաղեմ: Խաչի վերադարձի ճանապարհին ստեղծվում է ան-

Նկարագրելի ոգևորություն: Հավատացյալ ժողովուրդը հանդիսավորապես դիմավորում է հաշափայտը և այն ժածկում իր արցունքների և երկյուղած պաշտամունքի ջերմությամբ: Ահա այս է հաշվեբացի տոնի պատմական ճշգրիտ ֆոնը:

հաշվերացի տոնը կատարվում է բացառիկ շքեղությամբ, մանավանդ մեր Եկեղեցում, ըստ մեր Տոնացույցի, ուր կա «Կանոն վերացման Սրբոյ հային»։ Տոնից առաջ շաբաթապահ է, շաբաթ օրը՝ «Տօն Սրբոյ Եկեղեցւոյ ի նաւակատիս Սրբոյ հային»։ Իսկ «Ի գիշերին հսկումն է»։ Առավոտյան ժամերգության վերջում կատարվում է Քրիստոսի թաղման կարգը՝ «հայի քո Քրիստոս երկրպագանեմք և ղսուրք ղթաղումդ քո փառատրեմք»։ Ապա հանդիսավոր սուրբ պատարագ է մատուցվում, որովհետև հաշվերացի տոնը եկեղեցական մեծ տոն է, հինգ տաղավարներից մեկը։ Երեկոյան՝ թափոք հաշվերացի։

Օրվա կանոնը հրահանգում է «յառաջ քան զերեկոյին ժամն՝ դիցեն արծաթի սկտեղիք զսուրբ խաչն (որ ունի զմասն ինչի տաշավալաւն) ... և զարդարեսցեն զնա ռեհանով և վարդեղէն ջրով և ծածկեսցեն պատուական կտակով» (Տօնացոյց, Վարդարշապատ, 1906 թ., էջ 156)։ Այս սկսվում է հաշվերացի թափոր-անդաստանը տաճարի բակում, որից հետո, հրահանգում է կանոնը, «ի թափօր մի՛. ևս իցեն մինչև ի Տեալոնրնդաղաչն և անտի ի Մաղկազարդն» (նույն տեղում, էջ 160)։

Հաշվերացի Անդաստանին նախագահում է Քեմի եպիսկոպոսը կամ աղաջնորդ վարդապետը, ապա՝ եկեղեցական թափորը, հանդերձ քահանայիւր և սարկաւազօք, երթիցն բուրվառովք, լապտերօք և քըցօք առ սուրբ խաչն, և երկու աւագերէցք վերացուցն՝ սկուտեղամբ զսուրբ խաչն բարձրագոյն և գղերիկոսքն սպասատրեսցեն շուրջանակիչ։ Այնուհետև սաղմոսերգութեամբ, շարականներով և սուրբգրական համապատասխան բնթերցումներով սուրբ խաչը բերվում է վանքի կամ տաճարի բակը և եպիսկոպոսը, աղախն զսուրբ խաչն ի քահանայէն, բարձրացոցելով տեսանդեսցէ աւելով։ Մօրհնացի և պահպանացի և նախախնամեալ պահացի արեւլյան կողմն աշխարհիս և Հայրապետութիւն Հայոց։ Նույն ձևով հանդիսադիրը Անդաստանի ժամանակ հոգեւորականութեան մասնակցութեամբ օրհնում է արեւմտյան կողմն աշխարհիս... և ամենայն ժողովուրդք ջրիմռնէիցք, հարաւային կողմն աշխարհիս, երկիրս, աղաստանս, ալլիս և պտղաբն

բութիւն տարւոյս», «Հիւսիսային կողմն աշ-
խարհիս, վանք, անապատք և ամենայն ե-
կեղեցիք Հայոց՝ հանդերձ եկեղեցականօք
և ժողովրդովք, զի լիցին ի շինութեան, ի
բարեկարգութեան և ի խաղաղութեան»։

Անդատանից հետո, եկեղեցական բա-
փորով, սուրբ խաչը նորից բերվում է տա-
ճար և «դիցին զսուրբ խաչն և զԱնտարանն
ի վերայ խորանի յատեանն և երկիր պագ-
ցին ամենեքեան»։ Եւ ի ինկեռու տոն է

Այնուհետև 8 օր հաշի և Եկեղեցու տուն է
 նշում Տոնացուլը (էջ 160—163)՝ Հատուկ
 «Օրհնութիւն»-ներով, «Հարց»-երով, «Տէր-
 յերկնից»-ներով (տե՛ս նաև «Զայնքադ
 Շարական», Վաղարշապատ, 1888, էջ 367—
 392)։

Խաչվեբրացի տոնի առթիվ իրապես բացառիկ և զուտ հայկական հանդիսություն մասին Թորգոմ արքեպիսկոպոս Գուշակյանը գրում է հետևյալ հատկանշանական տողերը. «Հավանական է, որ այս հանդիսավորությունը չափով մը գեթ արդյունքը լինի այն տպավորությունների, զոր խաչափայտին գերեզարդը գործեց հայության սրտին վրա՝ Հայաստանին անցված միջոցին: Կարնո դաշտին հարավ-արևելյան կողմը բարձրացող լեռներուն մեծ զագաթը՝ Խաչափայտ կկոչվեր մինչև վերջերս: Այդ լեռան սարահարթին վրա, որ 9000 ոտք բարձրություն ունի, կրխի սառնորակ ջուր մը, որ նույն առնես ուխտավայր է:

Տեղական ավանդույթուն մը կ'ապտմբեր, թե պարսիկները խաչը հանձնելի վերջ, զըղ-ջալով՝ նորեն հարձակիլ փորձած են ետ առնելու համար զայն. հայերը, խաչափայ-տը՝ աչնտեղ թողուկ իրենց ամբողջ ուժով վանած են հարձակուժը, ու վերադարձին տեսած են, որ խաչին հանգչեցված տեղեն բխած է այդ վճիտ ջուրը։ Նույն լեռները ուտորոտ կար խաչկա վաճճ մը, որ խաչկե-րացի՝ ատեն ուխտավորույթուն կկատար-վիր» («Սուրբք և տօնք», էջ 317—318)։

Մեր Շարականոցի գոհարներն են հաշի շարականները, որոնք շատ գեղեցիկ են իբրև բովանդակություն և ձև, պատկերավոր, դիմիկ և հանդիսավոր. «տասնեկին դարեր երգեր ենք անոր (խաշին) խորհուրդն ու փառքը, ինչպես անոր զգացումն ու ձևը բնադրորեն կարծես ամենին հիմնական մոտիվը» (հորինանյութ) դարձեր է մեր գրականության ու գեղարվեստին: Կարելի պիտի ըլլար թանգարան մը ամբողջ լեցնել նմուշներովը բյուրապատիկ խաշերուն, որոնք, իբր քանդակ կամ իբր զարդ, հոգևոր ներշնչումի օժուկյամբ լեցուցած էին: մեր սրբաշավյանը և գրչագիրները, արգալին ճարտարապետության և մատենագրության մեծ

ու փոքր հիշատակարանները» (Թորգոմ պատրիարք, «Սիոն», 1933, № 10, էջ 299)։ Նույն մտածումներով և զգացմունքներով, շնորհալի բանաստեղծ Զավեն Սյուրմելյանը գրում էր, որ մեր հին Հայրենիքը «խաչքարերու սուրբ աշխարհ մըն է»։

Խաչվերացի առաջին օրվա կանոնն է շարական ան, «Որ զանարատ բազուկս քո («Զայնքաղ Շարական», էջ 367)։ Այս գեղեցիկ շարականի հեղինակն է համարվում է դարի նշանավոր մատենագիր և աստվածաբան Թեոդորոս Քոթենավորի աշակերտ Սահակ Զորափորեցի կաթողիկոսը (677—703 թ. թ.), «որ գնաց ընդդէմ տաճկաց» («Զայնքաղ Շարական», էջ 3)։ Զորափորեցուն են վերագրվում նաև խաչի մի շարք կանոններ, ինչպես նաև «Եկեղեցւոյ, Կենդանագիր անարատն և Տէր երկնից՝ որ դարդարեաց» (էջ 3)։

Ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյանը ևս բարձր է գնահատում ընդհանրապես խաչի շարականների բանաստեղծական թափը, պատկերավորությունն ու հուզականությունը. «խաչի երգերի մեջ կան մի քանի այնպիսիները, որոնք գեղեցիկ են իրենց խրատական աշխուժով։ Խաչի հավատը շատ չեմ է եղել, մանավանդ 7-րդ և 8-րդ դարերում, երբ Հայոց երկիրը զարգարում էին խաչարձաններով։ Ուստի բանաստեղծի սրտից թռչում են առ խաչը ոգևորության խոսքեր, որոնք լի են հափշտակիչ քնարականությամբ» («Հայոց հին գրականության պատմություն», Ա, Երևան, 1944 թ., էջ 500—501)։

Հոգեկրոն հայ բանաստեղծը խաչը երգում է որպես «նշան յաղթութեան ընդդէմ թըշնամւոյն», «զէն յաղթութեան», «անյաղթելի նշան անպարտելի զօրութեան» («Զայնքաղ շարական», էջ 364, 367)։ Խաչը երգվում է նաև որպես «օգնական հաւատացելոց» (էջ 367)։ Խաչը շարականների մեջ երգվել է նաև խորհրդանշանական ձևով, որպես Մովսես մարգարեի «գաւազան», «որ զանդունդս մեղաց ծովու սուլաւ բաժանեցեր և զբռնաւորն ծածկեցեր խորօքն յաւիտեական հրով» (էջ 388)։ Շարականների մեջ խաչը համեմատվում է նաև Դրախտի «գիտութեան ծառ»-ի հետ, որ «զմեզ ի կենացն հանեալ արտաքսեցոյց» (էջ 374), «իսկ փայտ խաչի քո կենսատու զաւազան զօրութեան կենաղ մարդկան և յոյս հաստատութեան» (էջ 374), «յոյս և ապաւէն ազգի մարդկան» (էջ 391)։ Խաչը միաժամանակ երգվում է նաև որպես «մորենի վառեալ որ ոչ այրէր», Զաքարիա մարգարեի տեսած «աշտարակ ոսկի եօթնաշահան լուսով», «Սաբեկայ ծառ», Մովսեսի անապատում բարձրացրած պղնձի

օձը, սրբութեան սեղան, աթոռ տերունյան, արքայութեան բանալի, անապատում խորանյացինների առաջնորդող լուսեղեն ամպ (տես նաև Մ. Աբեղյան, հիշված աշխատությունը, էջ 499—500)։

Խաչվերացի տոնը մեր հինգ տաղավարներից վերջինն է, ունի իր նախընթաց պահեր, նավակատիքը, մեռելոց հիշատակը և յոթնօրեքը։

2. «Գիւտ Խաչի»-ն, ըստ Տոնացույցի, Խաչի երկրորդ մեծ տոնն է։

313 թվականին, Միլանոյի հրովարտակով, Հռոմեական կայսրության մեջ հեթանոսական կրոնի կողքին թուլատրվեց նաև քրիստոնեության քարոզությունը։ Եկեղեցին, 300 տարի հալածվելուց հետո, ազատ շունչ քաշեց։ Կայսրության մեջ ստեղծվեց ուխտավորական ուժեղ հոսանք դեպի Պաղեստին, տեսնելու, համբուրելու տերունական վայրերը, ինչպիսիք էին Քրիստոսի ծննդյան այրը Բեթղեհեմում, շարժարանաց վայրերը, խաչելության, հարության և համբարձման տեղերը Երուսաղեմում։

Ուխտի գնաց նաև Կոստանդիանոս կայսեր (313—336 թ. թ.) մայրը՝ Հեղինե թագուհին, շատերի հետ։ Պաղեստինում և հատկապես Երուսաղեմում, տնօրինական տեղերում քրիստոնեական առաջին մատուռների և եկեղեցիների շինությունները պատմականորեն կապվում է Հեղինե թագուհու անվան հետ, ըստ քրիստոնեական առաջին մատենագիրների և պատմիչների։ Աստվածասեր և բարեպաշտ թագուհին Երուսաղեմում հետաքրքրվում է նաև Քրիստոսի Խաչափայտի հարցով, որը թաքցվել էր «առ ատելութեան, ընդ երկրաւ», և «մեծաւ գոհունակութեամբ եգիպտ գխաշն աստուածային և լցաւ անձառ ցնծութեամբ» (Հովհաննես վարդապետ Երուսաղեմացի, «Գիրք պատմութեան Ս. Երուսաղեմի», 1782 թ., Կ. Պոլիս, էջ 163)։

Ընդհանուր եկեղեցական պատմության մեջ Խաչի գյուտի թվականն է ընդունված 327-ը։

Հեղինե թագուհու ջանքերով գտնվում է նաև Քրիստոսի Ս. Գերեզմանը և մեծ հանդիսությամբ կատարվում է հինարկերը Երուսաղեմում Ս. Հարության մեծագույն տաճարի և այլ եկեղեցիների, որոնց նավակատիքը կատարվում է մեծ հանդիսությամբ, կայսերական հրամանով Երուսաղեմ են հավաքվում եպիսկոպոսներ, ուխտավորներ, Երուսաղեմի հայրապետը բաճախեցնում է («վերացայց») Ս. Խաչը, «ի տեսիլ ամենեցուն, առ ի պահպանումն հաւատացելոց»։

Այնուհետև եպիսկոպոսները, բավարարելու համար հավաքվածների կրոնական չերմեռանդությունը, որոշում են Խաչափայտը

մասունքը միշտ կրում էր իր վզի վրա, իր ուղևորության ժամանակ: Եվ երբ մի օր, ընկերների հետ հալածական, սպաստան է գտնում վարազա լեռան վրա, «վասն կասկածի հալածանաց», կույսը այդ թանկագին սրբությունը ապահով թաքցնում է վարազա լեռան վրա, ժայռերի մեջ, «հանդէպ վանի, ի հարաակուէ լեռինն», և ընկերների հետ իջնում վարազից և ուղղվում դեպի վաղարշապատ, երկու քահանաների հսկողության թողնելով այդ թանկագին սրբությունը: «Այս ավանդությունը,— գրում է Օրմանյան սրբազանը, —կենդանի պահված էր վանի կողմերը, վասնդի վարազը հաջորդաբար ճգնավորներու տեղ եղած է» («Ազգապատում», Ա, էջ 730):

Է դարի կեսերին, ըստ նույն ավանդության, վարազա լեռան վրա ճգնող Թողիկ անուն մի ճգնավորի տեսիլքով հայտնվում է Հոփիսիմեն կույսի խաչի տեղը, որ վաղուց մոռացվել էր, պահապան քահանաների մահից հետո: Թողիկը և իր աշակերտ Հովելը, երկրպագելուց հետո հայտնված խաչին՝ վառագա Ս. Նշանին, ինչպես նա կոչվում է ժողովրդական բարբառով, պատմում են եղածի մասին շատերին: վարազա Ս. Նշանի հայտնությունը մեծ ոգևորություն է ստեղծում ամբողջ վասպուրականում, և ապա Հայաստանում: Ներսես Գ Երնող (640—661 թ. թ.) շտապում է վարազ, հայտնության վայրը, և ինչպես հայ իշխան Թեոդորոս Ռըշտունու որդի վարդ սպարապետի հետ և «եղությունը ստուգելին հետքը, մեծահանգես տոնախմբություն կկատարեն և վարազա խաչին երևման հիշատակին տարեկան տոն կհաստատեն Հայ Եկեղեցի մեջ» («Ազգապատում», Ա. էջ 739), մահեկան ամսի 20-ին, այսինքն հոկտեմբերին, հաշվերացի Գ կիրակին: վարազա Ս. Նշանի հայտնությունը պատահել է 660 թվականին, ինչպես վկայում է նաև Թովմա Արծրունին, երբ գրում է. «Յամի ունելութեան Տաճկաց չՀայկական աշխարհս» («Պատմութիւն Արծրունեաց», Կ. Պոլիս, 1852 թ., էջ 398):

վարազա խաչի տոնի կանոնն է «Նշանաւ ամենայաղթ խաչիւ թո Քրիստոս» գեղեցիկ շարականը, վերագրված սովորաբար Ներսես Գ կաթողիկոսին:

Շարականի Օրհնության մեջ չկա որևէ ակնարկություն դեպքի մասին, միայն Հարցի առաջին տան մեջ հիշատակվում է, որ «Այսօր ի լեռն վարազայ» ծագեց լոյս անճառելի աստուածութեանն» («Ձայնքաղ Շարական», էջ 394): Այստեղ ևս շարականագիրը վարազա Ս. Նշանի հայտնությունը երգում է որպես «զէն ընդդէմ թշնամույն», և Աստուծուց խնդրում՝ «պահպանեա սովազհաւատացեալս»:

Օրմանյան սրբազանը, խորհրդածելով վարազա Ս. խաչի զուտ ազգային-եկեղեցական նշանակության մասին, գրում է հետևյալը. «Ինչ ալ կարենա ըսվիլ տեսիլքին մեկնության վրա, և ինչ իմաստ ալ տրվի Ս. Նշան կոչման, որով հայերը սովորեցան անվանել վարազա խաչը, իրական եղելություն մըն է, որ հաշտության կտոր մըն էր վարազա Ս. Նշանը, որ հայոց ազգային բարեպաշտության առարկա եղած է առջի օրեն մինչև ցայսօր, և որ ցարդ կպահպի վանա մեջ: Հրաշալի երևմամբ հայտնված Հոփիսիմենի հաշտության նախ պահվեցավ վերին վարազի եկեղեցին, քիչ հետք շինվեցան ներքին վարազի մեծ վանքը և Ս. Նշանի եկեղեցին և հոն փոխադրվեցավ հաշտության մասունքը: Իսկ 1021-ին Սենեբերիմ Արծրունի՝ վասպուրականի թագավորը միասին Սեբաստիա փոխադրեց, և Ս. Նշան վանք մըն ալ շինեց, բայց 1026-ին, անոր մահվրեն հետքը, նորեն ներքին վարազի եկեղեցին տարվեցավ: Իսկ 1651 թվին հոռապի բռնապետներ Չոմար և Սուլեյման՝ վանքին կողպուտին հետ հափշտակեցին, բայց անոնց արագ և շարաշար մահվրեն հետք հաջորդին իբրահիմ ետ դարձուց 1655-ին, և այս անգամ վանքիք ապահովության համար քաղաքին Ս. Տիրամայր եկեղեցին գրին, որ այնուհետև սկսավ Ս. Նշան կոչվիլ» («Ազգապատում», Ա, էջ 740):

Ըստ Թորգոմ պատրիարքի վկայության, «մինչև վերջերս հոն (այսինքն վան քաղաքի Ս. Նշան եկեղեցում) կպահվեր նվիրական այդ մասունքը» («Սուրբ և տունք», էջ 323):

Ա. Հ.

